

Beekse schansen uit de zestiende eeuw

door Jan van Helvoirt

Dit artikel gaat niet over wilde braspartijen en overvloedige maaltijden en drinkgelagen van buffelende boeren in Esbeek op het einde van de zeventiende eeuw. Integendeel. Het laatste kwart van die eeuw moest die Esbekenaar al zijn energie steken in het zich verdedigen tegen stropende militairen.

Schransen en schansen zijn in Esbeek synoniemen, zij komen naast elkaar voor. Een schans is een belangrijk verdedigingswerk voor de plattelandsdorpen. In de Kempen werden ze eind zestiende begin zeventiende eeuw opgericht. Esbeek kende er twee!

Verdedigingswerken

In andere delen van ons land komen we verder benamingen tegen, zoals: Fort, 't Wachthuis, Redoute, Batterij, Fleche, Citadel, Rampaardenveld, Franse Kamp. Heel bekend en groots uitgevoerd zijn die in het voormalige veenmoeras aan de oostgrens van de provincie Groningen. Die van Bourtange uit 1593 is ingrijpend gerestaureerd.

Een toponiem als Rondeel zien we ook op de westhoek van Tulder. Hierop stond in 1631 een grenspaal tussen Beek en Poppel. Ook Bladel kent nog de straatnaam Rondeel. Dit vluchtgebied lag in de heide ten zuiden van de Franse Hoef en de grachten konden gevoed worden met het water uit de Raamloop. Het is dus niet zo dat die naam terug te voeren is op een vroegere erfdeling, waarbij eerlijk 'rondgedeeld' werd, zoals de huidige eigenaar van de grond meende te moeten veronderstellen.

Oudere verdedigingswerken waren de landweren. Zij werden vooral in de vijftiende eeuw opgericht. Het waren versterkte grondwallen of landdijken, die soms drie tot vijf kilometer lang waren. Esbeek had vanuit de Middeleeuwen ook enkele lange aarden wallen, zoals b.v. de Lange Gracht. Die hadden echter eerder de functie om de scheiding tussen de aard en de cultuurgronden aan te geven.

Op de echte verdedigingslijnes stonden wacht- of uitkijkposten. De landweerman hield de wacht bij de slagboom, Renneboom genoemd. Vanuit Den Bosch kwamen tijdens de Gelderse oorlogen herhaalde oproepen voor de dorpen en hun herdgangen om de *lantweeren ende dreyboemen op te maken*.¹

Bekend zijn de draaibomen of *heckens* die in de vier straten uitkomende op de Gemene Plaats in Hilvarenbeek hingen. Een plattegrond van de Tulderhoeve uit de zeventiende eeuw laat in zijn toegangsweg vanaf Hooge Mierde zo'n draai- of slagboom zien.

Hekken

Het Esbeekse toponiemen-onderzoek toont aan dat er ook in de gehuchten *heckens* bestaan hebben. De middeleeuwse Esbeekse plaatse *de Mostaard*, in de achttiende eeuw *het Luikens* genoemd hetgeen 'afgesloten terrein' betekent lag aan de oude Heerbaan en werd afgesloten door het *Mosterthecken*. Het ligt er nu nog; laten we er zuinig op zijn! In 1656 bezat Elias Jansen de *Wijs den dries aende Mosterhecken* (groot 35.06 are), gelegen aan de Mierdse kant.²

Een ander was gelegen aan de ingang van de *Broeksie*. De Broeksie was een driehoekig *kleyne gemeyntje* tussen de Groenstraat en de Akkerstraat (nu: Oude Groenstraat) met daaromheen een aantal boerenbedrijven. Aan de oostkant lag *den dries aent hecken* (groot 66 are). In 1792 was Adriaan Francis Schellekens eigenaar. Nu staat de boerderij van Janus Wijten op dit perceel (sektie E nr. 974).³

Ten zuiden van die Akkerstraat lag in 1761 ook een perceel land van A. Wilborts, genaamd *het Dwarshecken*.⁴

Tot slot werd op 26 mei 1696 besloten tot het *beslichten der weegen*. Voor Esbeek en Dun

moesten Christoffel Dawans, Hendrick van Diessen en Gerrit Pasmans vergaderen *bijt Miers Hecken*.⁵

Burgerwachten

Maar dergelijke primitieve onbemande houten poorten waren niet bestand tegen *voleurs off vagabonden* die in onze omgeving *by nacht ende ontyde (...) verscheyde ingesetenen van hare perden ende andersints coomen te beroeven, het hare te ontnemen ende hare roverije alsoo coomen te plegen*.

Daarom werden in Esbeek zes personen aangezocht om de wacht te houden. Deze wakers moesten *voorde clocke thien uren yder int particulier ten huysse van hare wachtmeester daer onder sy resorteren (...) ende continueren tot smorgens ter dry uyren toe, off langer indien het nodigh is*.

Van de aangewezen wakers werd stiptheid en orde verwacht en mocht iemand komen te verzuimen dan was dat *op pene van een halven tonnen biers*. Zij dienden zich *alle versien synde met ene bequame geladen roere, ende daer benefens soo cruyt ende loot* bij de wachtmeester te melden.

Deze laatstgenoemde moest in actie komen *wanneer in case vannoot met het trecken der clocken alarm op de tooren mochten worden gemaect*. Hij moest dan onmiddellijk de hoorn blazen zodat alle Esbekenaren gewaarschuwd werden. Dan moesten de wakers maar ook alle ingezetenen zich *aanstonts vervoegen ter plaetse daer de noode insolentien ofte roverije mochten coomen te geschieden*. Later in 1695 wordt wederom actie ondernomen *overmits het steecken ende rooven mitsgaders huysbreecken door swartmaekers ende vagabonden veel is hoorende*.

Daarom worden de rotmeesters (rot= groep, vier geweren tegen elkaar met de kolven op de grond) *gelast iders sijn rot in staet testellen met vier man*.⁶ Een speciale verordening van 30 augustus 1672 was dat na 10 uur niemand met *eenig geweer, buyten de wacht synde, ende roepen tegen iemand: 'wie daer' ofte andere onbequame woorden, ofte oock niet te schieten ende alsoo alarm in de Gemeente maken*.

Roerige tijden

In tegenstelling tot de overige herdgangen hadden de bewoners van onder andere de Vrijthof de mogelijkheid zich in de kerk terug te trekken. In 1583 moesten de Hilvarenbekenaren zich in de kerk verschansen tegen de Spaanse soldaten. Er was echter geen houden aan en er vielen 25 doden aan Beekse zijde. Bovendien werden de kerk en een groot gedeelte van het dorp in de as gelegd. Pas in 1605 zou met het herstel van de kerk begonnen worden. Behalve de kerk en de toren kon ook de kerkhofmuur tijdelijk als vesting dienen. Op 30 augustus 1672 wordt bevolen: *steeds moet een wacht aan de kerk en op de toren aanwezig zijn. Ook moeten alle poortjes binnen het kerkhof open gaande soo van Qert Peters huysinge tot Hendrick van de Werve huysinge, zullen moeten toegemaakt worden tsy met rossen ofte ketens ende Cluysters*.

Wanneer er echt gevaar dreigde, en dat was zeker het geval in de heuse guerilla in de Meierij van Den Bosch van 1572-1609, bracht de bevolking kisten met kleding en kostbaarheden, voedselvoorraden en zelfs koeien in de kerk in veiligheid. Bisschop Mansius van Den Bosch kondigde echter in 1612 beperkende maatregelen af tot het alternatieve gebruik van de kerken.

In het vervolg mochten niet opgeborgen of bewaard worden: graan, gerst of soorten bonen en landbouwwerktuigen of welk soort huisraad dan ook. In de zuider Kempen waren in 1591 in het Bisdom Antwerpen praktisch alle kerken min of meer vervallen of verwoest en bezet door de overblijvende inwoners, hun beesten, huisraad en graanvoorraad.

In Retie werd bepaald dat tijdens de kerkdiensten niets uit de eigen kist gehaald mocht worden! Een reglement uit het Antwerpse van kort voor 1610 deelde mee ... *datter niemant in den choor sal mogen setten syn beesten oft huysraad oft selver mooghen slapen dan alleen de pastoor en andere geestelijcke personen geduerende dese periculoose tijden*.⁷ Hiermee wordt onder andere de Opstand bedoeld.

Ook in de Beekse toren scheen het een rommeltje te zijn: *alsoo men bevindt dat een groote quantiteyt van kisten ende meubelen vande ingesetenen alhier alnoch berusten op de tooren, veroorsaeckende dat de clocke int begraven van lijcken ofte andersints nyet bequamelijck getrocken en konne worden.* Ook waren er in de kerk zoveel kisten, kisten en meubels opgeslagen *dat de kercke seer vuyl ende onfatsoenlijck moet blijven liggen soodanich dat men een persoon van qualiteyt met reputatie in de kercke niet en soude dorven brengen.* In het Resolutieboek nr. 94 (1667) lezen we verder dat de zaak binnen acht dagen weggehaald moet worden omdat men nu *geen perijckel van eenighe partijen oft vijanden is verwachtende.*

Toch bleef men op de hoede. Want in 1672 *sal elk gehucht verdoen ende leveren ieder een man, den weerbaarsten man, maar geen jongen ofte andere onbequame personen, om te samen te waecken, waarvan gedurich een sal moeten wesen op de tooren ende rontom well affsien ofter geen chrijgsvolck ontrent naeckende, ende sorgdragende datter iemant alleen in de kerke en gaat van smorgens 6 uren tot savonts 6 uren.*

De eerste melding van plunderingen tijdens die tachtigjarige oorlog in Hilvarenbeek dateert van 23 september 1572. Nadat op 12 september Willem van Oranje door Alva, eerder op 9 juli werd de Esbeekse norbertijn Adriaan Jansen vermoord, verslagen was, plunderden zijn soldaten wegens geldgebrek Hilvarenbeek en omgeving: *ende nau lach den prinsche van Oraengien in de Kempen ontrent Hilverenbeeck, ende syn volck roofde al wat se vonde.*⁸

Vanaf nu zou het platteland overspoeld worden door plunderend krijgsvolk: de militaire anarchie bereikte haar hoogtepunt. De bevolking sloeg op de vlucht en tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw was een groot gedeelte van de Meierij *desert ongebout en vogelvrij!*

Sauvegardes

Soms mocht een sauvegarde, een vrijbrief die tegen betaling geschonken werd, uitkomst bieden. Vaak werd zo'n sauvegarde die men afkocht van de ene legeroverste, door de volgende bende weer niet aanvaard, zodat de opeisingen zich herhaalden. En dit kwam boven op de belastingheffing die toch al zwaar was. Deze rantsoenering, d.w.z. het laten betalen van geldsommen voor zogenaamde bescherming (ran(t)soen uit fra. *rancon* dat 'losgeld' betekent), was een erge plaag.

Onze buurdorpen Hooge en Lage Mierde zuchtten in 1584 letterlijk *wegens de excessive schattingen vande lopende contributien ende door ende in grooten noot van onsen armen schamelen gemeynte.*⁹ Treuzelde men bij het betalen van oorlogsschattingen dan werden rigoreuze maatregelen genomen, zoals in 1586 in de Mierden. Brandstichting was vaak het gevolg. Korte tijd later is men er, blijkens een gevonden wapen van de prins van Oranje in het rechterlijk archief toch in geslaagd een sauvegarde van prins Maurits te krijgen. Het geschilderde wapen van de vrijbrief-verlener werd bij de toegangswegen van het dorp geplaatst. Een teken voor de Staatse troepen dat het dorp de bescherming van Maurits kreeg.¹⁰

Een kleine eeuw later, in 1667, waren het de Spaansen die in de Mierden voor rampspoed zorgden. Op 28 april van dat jaar werd Lage Mierde *ten eenmael geruineerd.*

Het dorpsbestuur klaagde terecht over de drie regimenten ruiters die met meer dan 1000 man huishielden: *...hebben de boeren met geweld al afgedwongen dat sij hadden moeten die kalveren, schaperij, hoenders en varkens voor haer den hals aff steecken, ende hebben boeren uyt hun huysen geslage, ende kisten en kisten opengebroocken...*¹¹

Thielman Adriaan Lemmens, in 1613 op de Esbeekse Tulderhoeve geboren, ging als president van het schepencollege tijdens het rampjaar 1672 meerdere keren sauvegardes kopen bij de Franse legereenheden. Zo ging hij op 15 juli van datzelfde jaar met paard en wagen naar het Franse kampement in Vlijmen *om swa- richeden te verhoeden die de gemeynte over het hoofd was hangende.*¹²

Ook in het Beekse archief (O.A.A. nr. 23) is een afschrift van een sauvegarde bewaard gebleven

van Frederik Hendrik, onder andere *Prince van Orange en Capiteijn ende Admiraal der Vereenichde Nederlanden*, op het eind van de 80-jarige Oorlog. De sauvegarde bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een gebod aan *allen Gouverneurs, Commandeurs, Coronellen, Ritmeesteren, Capiteijnen, Officieren ende gemeenne Crijchsluijden te voet ende te peerde* om bescherming te geven aan alle ingezetenen van Hilvarenbeek: *allen familien, huysingen, schuren, stallen, peerden, bestiaelen, groot ende klein vee*. Verder zou alles wat het land aan oogst mocht opleveren, maar ook het gereedschap gevrijwaard worden van *gewelt, plunderinge, ranconneringe, brantschattinge en uitteringe*.

Het tweede gedeelte beveelt de bewoners *onbeswaerlick te laten wonen, hare landen bouwen, zaeijen, maeijen (...) sonder in eeniger manieren te molesteren*. Deze protectie, men mocht zelf bepalen *datse de wapenen van sauvegarde sullen moghen doen op ende aenslaen*, ging in op 21 februari 1645 en was een heel jaar geldig!

Schansen

Op het einde van de zeventiende eeuw werd krachtens het edict van Ernest van Beieren (1581-1612), prinsbisschop van Luik, bepaald dat de zelfverdediging in eigen hand genomen mocht worden. Allereerst door het oprichten van een soort militia en op de tweede plaats door het opwerpen van schansen: eenvoudige op de gemeent opgeworpen verdedigingswerken, bij voorkeur in of nabij een depressie om steeds water in de gracht te kunnen hebben.

Of zoals een omschrijving uit Noorderwijk zegt: *over seker scanse geincorpereert uyt de vroente van het hagenbroecklaer eertijds gedient tot een vlugt plaetse in de troubele tijden*.¹³ Ook de hoeven welke met water omringd tijdens de oorlog 1621-1648 een vrijbrief van beide oorlogvoerende partijen hadden verkregen, werden zo genoemd.

Scantse betekent volgens Kiliaan 'bolwerk, borstweer'. De oorspronkelijke betekenis van schans is takken- of rijfsbos. In Esbeek zouden we *musterd* zeggen. Die mutsaards werden als borstwering tegen de hoog opgeschoten aarden wal geplaatst. Bij uitbreiding betekende schans dan het verdedigingswerk zelf.

Voorheen werden vanuit Hilvarenbeek al regelmatig schansgravers of pioniers ingezet om graafwerk te verrichten op de grotere fortificaties en verdedigingswerken in steden zoals Den Bosch en Heusden.

Ook later nog, op 12 augustus 1747 b.v., worden uit het Beekse 11 pioniers geleverd *alle wel voorsien van spaeden en schuppen binnen 2 mael 24 uren tot in den bosch te leveren op pene van militaire executie*.¹⁴

In het keurboek van Bladel (hierin werden verordeningen omtrent het gebruik van de Aard vastgelegd) van 10 juli 1598 lezen we onder punt nr. 5: *Wanneer alst geordineert ende geboden wordt straten te maecten, sandt te stoppen (...) schanssen oft sterickten op te werpen (...) ende de sterickste van de huysen met kerren, wagens en de andere instrumenten achter blijft, sie sal tellicher reyse verbeuren eenen penninck van 15 stuivers*.¹⁵

De eerste vermelding van een schans in Hilvarenbeek vinden we drie jaar eerder: op 18 februari 1595 op Gorp. Dan krijgen Hendrick en Cornelis *alle gerechticheyt in een groot heyvelt, geleghen aende gooropse schanse met beyde sijden*.¹⁶ Een maand eerder evenwel wordt Peter Michiel Peters als momboir aangesteld over Lysken dochter van Wijtman Corstiaens met betrekking tot alle goederen *uytgesondert een moerveldeke tot Gorp byde Scanse geleghen*.¹⁷

Ook de herdgang van de Vrijthof had de beschikking over een *Schansveld*. Dat was gelegen bij de *Pluimhorst* ten noordwesten van het Hoog Spul. In maart 1807 kocht het Venerabele Gilde van Hilvarenbeek een voorpoting aan de zuidzijde van het land en weide op het Hoog Spul, genaamd *de Schans*. Oost een wegje, zuid de wed. A. Hagen, noord eigen. Groot: 15 roeden. Ook de boeren en naburen van 't Loo konden hun vee in een eigen ingerichte schans in veiligheid brengen. Vanuit de Westervijk en de Biest zijn mij geen schans-toponiemen bekend. Vaak werden ook belendende

percelen met die naam nader aangeduid. Willen we de juiste plaats terugzoeken, is het dus oppassen geblazen ... ook nu nog!

Zo lezen we in een notariale akte uit 1898 dat in de Voort de *Schrans* en de *Kleine Schrans* sectie C nrs. 570-571-572 verkocht worden. Diezelfde gronden worden in 1912 in akte no. 78 aangeduid met *Schrans onder de Voort!* Deze beemden grensden aan de echte schans die net aan de andere kant van het karspoor lag, tussen het *Raak* en de *Grote Voort*.

Ook onze oosterburen, een aantal boeren van Baarschot en Diessen, deelden met boeren uit Esbeek gezamenlijk een gemeeynt, hadden maatregelen getroffen. De Baarschotse *Scharans in het Gijzeleind* moet richting de watermolen aldaar hebben gelegen. Op 5 november 1711 valt Anthonie Smits, wonende op de Baarschotse Brouwerij onder andere *een half perceel soo hey als wey, de Vloet off Schans, 8 lopens, den gemeente straete zuid ten deel*. Het kan hier in het kleine Baarschot om twee verschillende schansen gegaan hebben!

Het lijkt dat elke herdgang een eigen schans had op te werpen. Voorbeelden van andere dorpen schijnen dat alleen maar te bevestigen.

In Overpelt bijvoorbeeld beschikte elk van de vijf gehuchten destijds over een verdedigingswerk: *Hasseltse Schans, Heesakkerschans, Hoevenerschans, Hoveneinde- schans, Lindelse Schans*.¹⁸ Hetzelfde gold voor Zonhoven. Retie en omgeving hadden er liefst niet minder dan vijftien. Bij onze westerburen van Poppel kent men nog het toponiem *Hegse Schans*, gelegen tussen Tulder en het gehucht Hegge.¹⁹ Uit Lage Mierde is mij geen schans bekend. Hooge Mierde daarentegen had een *Scans-heyde op Culensrode*.

De Kempen moet in de zeventiende eeuw honderden schansen gehad hebben, uiteenlopend van zeer primitief tot een compleet versterkt en omgracht dorp. Het Kaartboek van Averbode 1650-1680²⁰ vermeldt op de prachtige figuratieve kaarten van C. Lowis nog een twintigtal schansen. Sommige midden in de dorpskern, andere op de dries midden in het gehucht.

Het Kaartboek toont ons dat schansen niet noodzakelijk in afgelegen gebieden werden opgetrokken. In Testelt werd *de scans aen 't kerckhoff* gebouwd met een heuse toegangspoort met ophaalbrug. Op de meeste schansen waren schanshuisjes neergezet. Een uitzondering hierop vormde onder andere die van *Culensrode*.

Er zijn helaas geen complete schansen ongeschonden uit de strijd gekomen. Met strijd bedoelen we dan het proces van de vertering en de ingreep van mensenhanden on der andere tijdens ruilverkavelingen en landinrichtingen. In het Openluchtmuseum te Bokrijk kan de liefhebber gelukkig nog een reconstructie van de *Molenvenseschans* (Overpelt) bekijken.²¹ In Esbeek proberen we nu twee voormalige schansen enigszins te reconstrueren door ze vrij nauwkeurig te localiseren.

Schans in Groot Esbeek

De eerste vermelding van deze schans dateert van 1602. Bij de deling van de nalatenschap van Henrick Peter Claes viel het *Schansveldeke ofte Eussel* aan het Spaaneind toe aan zijn schoonzoon Claes Peter Bruers.²² In het verpondingsboek van 1656 werd het *Schansveldeke* groot 2 l. 30 r., van Dielis Claesen Bruers genoemd.

In 1681 verhuurde Dielis zijn boerderij waaronder o.a. *het Schans en een veldeke daarbij* aan Peter Claes Noyens voor acht jaar ad f 7,-, 11 lopen rogge en 40 stenen recht dekstro.²³

In vreedstijd werd het perceel gewoon bewerkt. *Is dat het gebeurde datter oorlog quam, dan en sal de schans niet mogen besaeijt worden, oft in geval dat se besaeijt was, sal aenstonts moeten los gemaect worden*, zegt een artikel uit een schansreglement. Het betrof hier het reglement uit Zonhoven. Die was in 1599 met *eertwallen, poerten ende brugge* opgericht. Deze schans had het uitzicht van een miniatuurstadje met watergracht of schansgraaf van enkele meters, een aarden borstwering begroeid met struikgewas.

Die hadden een grote verdedigende functie. *So sal een ieder op de schansse vluchtende syne biesten moeten opbinden ende die schaepen vanden wallen houden.* Via ophaalbrug met hefboom kon men slechts binnen de wal komen. Daar kreeg elke schansgenoot de ruimte, ongeveer 50 m², om een schanshutje te bouwen: een houten huisje dat tegen de hoog opgeschoten aarden wal steunde.²⁴

Het is niet bekend of de schans in Groot Esbeek ook zo uitgebreid opgezet was. Zelfs een schansreglement is ons niet overgeleverd. Als in 1697 de kinderen van Dielis Claesen Bruers de ouderlijke nalatenschap delen, krijgt zoon Peter Bruers, later pastoor in Hilvarenbeek, o.a. *een perceel groes het Schransveldeke* toebedeeld.²⁵

Het perceel blijft nog geruime tijd in bezit van de familie Bruers. Bij een volgende deling van de goederen van die familie op het Spaaneind in 1760, wordt de ligging nader gespecificeerd: *oost de gemene Heystraat, zuid kinderen Jan de Bie, west en noord de kinderen Jan Timmermans.*²⁶ Op 14 maart 1775 wordt Nicolaas Peter Damen eigenaar van een *parceel sayland genaamt de Schrans groot ontrent anderhalf lopt., oost Nicolaas Damen, suyt west en noort de vroente.* Op 6 februari 1819 krijgt Cornelis Timmermans, door te huwen met Maria Maas, eigenaar van no. 1929 zijnde *de Schans*, waardig geschat op veertien gulden.²⁷

De ligging wordt nu iets anders aangegeven: *oost Cornelis Maas, zuid de heide, west idem en noord de Heistraat.* In de lijst O.A.T. van 1828 wordt het perceel, groot 30.50 are aangeduid als bouwland ter plaatse sectie E no. 1669. De eigenaar is dan nog steeds Cornelis Jan Timmermans. De laatste vermelding komt uit de deling van de erfenis van de familie Van Raak te Esbeek. Op 31 mei 1904 legt notaris Bernardus Hordijk vast dat Henri Zebregts, metselaar in Hilvarenbeek en in algehele gemeenschap van goederen gehuwd met Johanna van Raak, koop 48 voor f 95,- op zijn naam krijgt. Het betreft *dennenbosch het Schranske* sectie E nrs. 1669, 1670, 1671 en 1672, groot 50.90 are.²⁸ Perceel nr. 1669 is de eigenlijke schans. Die was bereikbaar via de Heistraat en gelegen op de overgang van decultuurgronden naar de woeste grond. De schans werd in oorsprong ook altijd ingericht op een stuk van de gemeynt, gemeenschapsgrond.

De andere perceelnummers, resp. groot 9.70, 4.20 en 6.50 are, waren oorspronkelijk brede houtwallen en grachten om de schans. In 1828 waren zijn nog in eigendom van de gemeente Hilvarenbeek. De opstand, het betrof hier dennenbos, was van J.C. Timmermans. Ook de nrs. 1668 en 1673 waren wallen en ook in eigendom van de gemeente. De opstand van het eerste perceel was van C.J. Maas. Het dennenbosje op het tweede perceeltje had liefst vijf eigenaren, waaronder Cornelis Hendrik Bruers, Cornelis Jan Maas, Peter Jan en Cornelis Jan Timmermans. De grachten van deze schans konden gevoed worden met water uit beekje dat nu nog rudimentair aanwezig is langs de bosrand van de Oranjabond en camping de Spaendershorst. De oorsprong van dat stroompje, tijdens de ruiverkaveling is een nieuw gedeelte gegraven precies op het oude Klapstaartsstraatje, ligt in het later omgrachte perceel *IJselrijth* (sectie E nr. 1677). Via het Hoog Spul ging het onder de Gelderstraat door richting Platte Beek aan de noordoostelijkepunt van de 'oude plaatse' in Hilvarenbeek.

Wie mochten er zoal in deze schans schuilen en vooral zijn vee onderbrengen? Dat waren de naburen van *Groot Esbeek*. Dat waren alle bewoners ten noorden van de rivier de Loop tot en met de Mosterd. Rotmeester was hier, aangesteld op 28 maart 1660, een nabuur van die Mostaard: *de Regeerders representerende de Gemeynte van Hilvaerenbeek hebben tot rotmeesters gesteld ende geor- donneert in Eysbeek Jan Gerits de Mesmaecker.* Zijn gebied werd weergegeven als: *commanderende van het huys van Thijs van Dun aff, ende voorts over Groot Esbeek, mettet Craenmeer.*²⁹ Thijs van Dun woonde ter plaatse *het Leeghuis*, nu gelegen aan de Oude Trambaan waar loonbedrijf Op 't Hoog gevestigd is. Een bijkomende bepaling was *ten eynde ooc dat ses personen alle nachten sullen moeten waecken, voor viandt, plunderinge, diverije, die door moetwillige oft vagabonden souden mogen geschieden.*

Op 1 februari 1662 wers als wacht- of rotmeester Wilbort Cornelis van de Nieuwenhuysen

aangesteld. Wil men nog eens gaan zien waar deze schans gelegen heeft, dan moet men in de Spaaneindsestraat komende vanuit Esbeek juist voor de camping links de onverharde Heistraat inrijden. Pal rechts op het einde van dit enigszins verlegd zandpad lag tot 1968 de Schans van Groot Esbeek! De ruilverkaveling wist de laatste sporen in het veld definitief uit te wissen!

Schans in Klein Esbeek

De bewoners van de Broeksie, de Groenstraat het Hoogeind en het Neereind hadden een eigen schans ingericht. Dit gebied noemde men ook wel *Klein Esbeek*. Rotmeester was hier een broer van de reeds genoemde Groot Esbekaar Jan Gerits de Mesmaecker, nl. Dirrick.

Hij woonde in de *grote straet*. Behalve over deze Groenstraat had hij ook de leiding over *de Broecxie, het Hoogen ende Nereneijnde met Dun*. Deze Dirrick Gerits de Mesmaecker, behalve boer en rotmeester op de eerste april 1680 ook nog setter, moest er op toezien dat *elck der naerbueren daertoe sal hebben te prepareren naer ouder gewoonte behoerlijck geweest, ende versien vande cruyt ende loot*.³⁰

De eerste vermelding van deze schans treffen we aan in 1656. Peter Hendrick Smolders is de eigenaar van het perceel ter grootte van 47 roeden.³¹ In 1755 lezen we vervolgens dat rogge verkocht wordt bij de *Schans* aan Gerit Ansem van Hoof. In 1779 kreeg bij de deling van de bezittingen van de familie Luiks zoon Peter *een huys, stal schuur en schop met den dries de Schrans en den dries achter de schuur, oost G. Smolders, zuid J. Jansen, west de vroente en noord D. Prinsen*.³²

P. Aben koopt in 1826 een boerderij aan *het Nereneinde* waarbij liefst 33 percelen horen! Een ervan is *den Beemd aan de Schrans*, groot 49 roeden en 65 ellen met als nummer 2491.³³ Het perceel was oost en west Cornelis Smolders gelegen. De echte schans lag juist ten zuiden ervan en bestond in 1828 uit 7 perceeltjes. Kadastraal sectie F nrs. 119, 120, 121, 122, 124, 125 en 127. De 4 perceeltjes aan de rand waren nog in eigendom van de gemeente Hilvarenbeek.

In 1915 blijkt er nog weinig veranderd in de situatie want Johannes de Kort koopt van Van Gool de *Schrans* sectie F nrs. 119, 121, 122, 124, 125, 127 en 777 groot tesamen 43.75 are voor de prijs van exact honderd gulden!³⁴

Deze schans lag vlakbij de plaats waar de Hoogeindse Beek de Stroom uit de Kromschutten bij elkaar komen. Hieruit zal ook het water gekomen zijn die de grachten moest voeden. Jaak Geerts kan zich ook nog herinneren dat er een 'watertje' lag, in de volksmond Wijten-kuiltje geheten. Het was gelegen aan de zandweg tussen de Groenstraat en de Kinderlaan.

Als Jacobus Verhoeven in 1878 weiland *de Schrans* ter grootte van 43.75 are koopt verplicht hij zich tevens *met het onderhoud voor een tiende in de Brug*. Van deze schans, rond 1600 aan de rand van de gemeynt aangelegd, is in het huidige landschap weinig terug te vinden.

De ruilverkavelings-machine walste ook de sporen van dit monumentje uit het oogpunt van landschaps-architectuur definitief plat. Met weinig moeite hadden waardevolle relictten uit het agrarische verleden, waartoe trouwens de gehele gemeenschap behoort, behouden kunnen blijven door ze passend in het landschap te integreren.

Inkwartierungen

Behalve plunderingen kwamen inkwartierungen veelvuldig voor. Hier lag natuurlijk enigszins een planning aan ten grondslag. In de zeventiende eeuw komen in Esbeek enkele inkwartierungen voor.

Zo lezen we in het Resolutieboek van 1674, op 23 november: *Degene die enige soldaaten ofte met dese laetste doortocht ende inlogeringen hebben gehouden kunnen dit aenbrengen opt Raethuys alhier. Op woensdag Vrijthof en het Spul. Esbeek en Dun ook op woensdag van een uur na de middag tot drie uur toe*. Dat Esbeek niet op de landkaart aangegeven stond was natuurlijk in het voordeel voor dit gehuchtje. Toch bleken achteraf de inwoners schadevergoeding te krijgen.

Op 23 januari 1678 wordt bericht: *is goetgevonden ende verstaen vande laetste inlogeringe te taxeren voor ieder ruyter met syn peert eene gulden vijf stuivers. Voor een leegh peert vijftien stuivers. En voor een persoon zondewr peert: elf stuivers.*

De bewoners van het eveneens kleine Eel, dat tot Ravels behoort, en wel op de kaart aangegeven stond, zuchtte onder de aanwezigheid van vele militairen. Schout en Schepenen gaven uiting aan hun ongerustheid: *...ten gevolge waarvan wij geregeld, ondanks de simpelheid van ons dorpje, inkwartieringen hebben gekregen voor twee dorpen, waardoor wij zozeer zijn getroffen dat bijna de helft van de huize in ons dorp leegstaen...35*

De Tulderhoeve kreeg vaak bezoek van soldaten van allerlei soort. Zo verklaarde op 16 januari 1690 Jan Mathijssen van Dun, *alsdat eergisteren synde den 14e deses in den avont ontzent de clocke ten ses uijren tsijnen huysen, syn gecomen ses Spaenschen Ruyters, de welcke aldaer ontrent enen uyre geweest te hebben. De volgende dag ten twalf uyren syn de ses aengehaelde ruyters medegenomen naar hilvarenbeeck alhier aende plaetse ofte heuvel!36*

In 1702 krijgen we in Esbeek bezoek van Hollandse soldaten: *synde bijde Leede des Gemeyntes Vergaderinghe goet gevonden ende geapprobeert dat de nabueren soo van vijantlijke plunderinghe, doortocht der hollantsche troupen door den gehuchte van Esbeek.*

Vijf jaar later op 13 maart 1707 lezen we in het Resolutieboek nr. 95 f 228, dat in verband met de kosten *sal worden goet gedaen den 10e penning van hetgeen hij mochte geleden hebben.*

In september 1683 worden in Esbeek en Dun op 66 plaatsen militairen gehuisvest: *drie regimenten cavallerije, naementlijc van Holtsappel, Loleck ende vander Lip, alhier coomen logeeren op donderdach tegens den avont den 9e september ende wederom gemarcheert en opgetrocken op vrijdach smorgens daer aen volgende.*

Nicolaas Beersmans op het Hoogeind, Jan Michiel Wouters alias Princen in Groot Esbeek en Gijsbrecht Jansz. van Dun, allen herbergiers, kregen elk een kapitein. Twee luitenanten werden ondergebracht bij Dielis Claes Bruers en Nicolaas Marten Aben. Van 3 op 4 april 1689 strijkt er weer *een regiment voetvolk van den Heer Collonel Tagel* neer. In 27 gezinnen worden in Esbeek soldaten ondergebracht. Bij de wed. Jan Michiel Wouters Princen overnachtte de kapitein met zijn vrouw. Voor de Esbekenaren beter bekend als boerderij 'Wilborts': helaas niet gespaard en opgenomen in de nieuwbouwwijk!

Van 28 op 29 april 1735 doet *een Regiment Dragonders van den Heer Brigadier vande Duyn, van Bergen op Zoom naar Maastricht, Hilvarenbeek* aan. Samen 464 man, waaronder *seven hoboisten!* Bij Daniel van Poppel, herbergier aan de Mostaard, verblijven *een vendrig en een lieutenant.* Op Tulder bij Anthonie Swagemakers neemt een van de twee *captijns* zijn intrek.

Later volgen er nog inkwartieringen in 1774, 1779, 1780 en 1792.

In 1746 ontkwamen we in Esbeek aan een inkwartiering. Op 21 maart van dat jaar trok een compagnie *bestaende uit 200 man Switsers* door ons dorp, komende *van Gilse en den Rijen en marcherende naer Eersel en Steensel!*. Er werd echter niet aangelegd!

In 1795 tijdens de Bataafse Omwenteling, ruim 200 jaar later zal Noord-Brabant dit gebeuren herdenken, vindt er in Esbeek weer inkwartiering plaats: op grote schaal!38

Liefst 319 personen vinden onderdak op een totaal van 72 huishoudens, ruim 4 per gezin gemiddeld!

Hieronder zien we een greep uit de toewijzing in Esbeek.

Toenmalige bewoner	huidige bewoner	adres 20/25	man ouder	man kind	vrouw
Joh. Hakkens	W. Biggelaar	Kl. Tulder	-	1	3
Nic. Schellekens	J. v. Hoof	Hoogeind	1	2	2
Hend. Hakkens	J. de Graaf	Hoogeind	-	2	3
Adr. Princen	F. Hafkemeyer	Craenmeer	-	2	4
Corn. Smolders	Piet Smolders	Groenstraat	-	1	4
P.G. Schellekens	Jaak Geerts	Broeksie	-	1	6
A.F. Schellekens	J. v. Doormaal	Broeksie	-	1	2
J. F. Rijkers	W. Abrahams	Groenstraat	-	1	6
P.W. Bruurs	G. Smolders	Groenstraat	-	1	5
P.v. Laarhoven	G. Hendriksen	Spaaneind	-	2	1
H.G. Bruurs	T. Veron	Spaaneind	1	1	2
J. Timmermans	J. Reuser	Oranjebond	-	2	3
A. Elings	G.v. Doormaal	Mostaard	-	1	3
C.A. Hagen	P. Verhoeven	Mostaard	1	1	5
M. Havermans	A. de Bruin	Bockenrijder	-	2	3

Drie huishoudens waren te arm en/of te klein behuist. Zij kregen slechts vrouwen en kinderen te huisvesten. Voor Peter Princen bijvoorbeeld begrijpelijk, want hij woonde in *een schamel backhuysje*. Op die plaats staat nu de boerderij van F. Hesselmans. Adriaen Wijgerde van de Tulderhoeve daarentegen moest 14 personen onderdak geven, waaronder 10 vrouwen en kinderen en 1 officier. Een tweede officier werd gehuisvest bij Peter van de Ven, nu boerderij Paul Lambrechts. Wellicht was er toen al een herberg in ondergebracht. Enkele jaren later zal de burgerbewapening ingevoerd worden. Dan krijgen we uiteraard een nieuw probleem. Nu geen overbevolking, maar...wegloop van jonge mannen.³⁹ *Dat om die invoering veele jongelieden zich naar nabuurige plaatsen en elders daar geen burgerbewapening plaats heeft, zijn gaan wonen.* Het probleem blijkt zo groot te worden dat delen akkerland onbebouwd blijven liggen vanwege gebrek aan arbeidskrachten.

Noten:

1. L. Adriaenssen, Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit Hilvarenbeek, 1987, p. 386.
2. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 521.
3. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 520.
4. R.A. Hilvarenbeek, R 83, 30 maart 1761.
5. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 95 f5, 26 mei 1696.
6. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 93 f64.
7. G. Rooyakkers, Rituele repertoires, Nijmegen, 1995, p. 216.
8. Adriaenssen, 1987, p. 389.
9. Adriaenssen, 1987, p. 393.
10. S. Dickens, "Een vrijgeleide voor Lage Mierde", in: Steen voor steen, nr. 2, p. 8.

11. T. Moeskops, R. Rovers, "Brouwerijen, tapperijen en vechterijen in de 17e eeuw", in: Steen voor steen, nr. 5, p. 25.
12. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 1111, 1672.
13. J. Helsen, Toponymie van Noorderwijk, Brussel 1944.
14. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 1343.
15. N. Roymans, "De Middeleeuwen", in: De negende zaligheid, Bladel, 1975, p. 98.
16. R.A. Hilvarenbeek, R 33, f204v.
17. R.A. Hilvarenbeek, R 33, f184.
18. J. Molemans, Toponymie van Overpelt, Gent. 1976.
19. L. Woestenburg, "De plaatsnamen van Weelde", in: De drie van het noorden, Ravels, 1987.
20. E. van Ermen, Het Kaartboek van Averbode 1650-1680. Brussel, 1997.
21. J. Gerits, "Archiefbronnen over schansen in de Kempen", in: Ons Heem, jrg. 36, 1982, p. 93.
22. R.A. Hilvarenbeek, R 35, f178, 15 mei 1602.
23. R.A. Hilvarenbeek, R 171, f61, 24 febr. 1681.
24. J. Molemans, Toponymie van Zonhoven, Leuven, 1982.
25. R.A. Hilvarenbeek, R 71, f306v.
26. R.A. Hilvarenbeek, R 82.
27. R.A. Hilvarenbeek, R 134, f75.
28. Notarieel B. Hordijk, Vesseem. nr. 156, 31 mei 1904.
29. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 93.
30. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 93, f64.
31. O.A.A. Hilvarenbeek, nr. 521.
32. R.A. Hilvarenbeek, R 89, 29 juni 1779.
33. Hilvarenbeek, notarieel, nr. 4330, 1826.
34. Hilvarenbeek, notarieel, nr. 6, 1915.
35. J. Stalpers, "Oorlogsrampen over Ravels", in: De drie van het Noorden, Ravels, 1987.
36. R.A. Hilvarenbeek, R 207, 16 januari 1690.
37. Heerlijheidsarchief, 347, 1746.
38. Heerlijheidsarchief, 349, 1795.
39. O.A.A. Hilvarenbeek, 1356 (5219), f90v, 26 jan. 1802.